

95, 109-110, 124, 128, 167; İbnü'l-Ezrâk el-Fârîkî, *Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid* (nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad), Beyrut 1974, s. 82, 141, 152, 153, 156, 267; Ali b. Zâfir, *Ah̄bârü'd-düveli'l-munka'î'a*, Kahire 1972, s. 64, 67-81; İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ah̄bâru mülûki Benî 'Ubeyd ve sîretühüm* (nşr. Tihâmî Nakra – Abdülhalîm Uveys), Riyad, ts. (Dârü'l-ulûm), s. 104-105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 229-231; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, 285-292, 298 vd.; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XV, 186-196; Makrîzî, *İttî'âzû'l-hunefâ* (nşr. Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed), Kahire 1390/1971, II, 184-334; a.m.f., *el-Hıta'*, I, 99-100, 335-337; a.m.f., *el-Müntekâ min Ah̄bâri Mısr* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1981, s. 3-59; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 31-33, 35, 43, 99, 125-127, 129, 133; Abdül-mün'im Mâcid, *el-İmâm el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*, Kahire 1961; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, Kahire 1981, s. 169-171, ayrıca bk. İndeks; De L. O'Leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi 1987, s. 193-210; Farhad Daftary, *The Ismâ'îlis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, bk. İndeks; a.m.f., *The Assassins Legends: Myths of the Ismâ'îlis*, London - New York 1994, s. 24, 28, 29, 31, 140, 143, 176-178; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısr*, Kahire 1413/1992, s. 125-157; B. Lewis, *Haşîşiler* (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995, s. 28-30, 35, 42; H. A. R. Gibb – P. Kraus, "Müstansır", *İA*, VIII, 827-831; Erdoğan Merçil, "Besâsîr", *DİA*, V, 528; Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", a.e., V, 330; a.m.f., "Efdâl b. Bedr el-Cemâlî", a.e., X, 452-453; a.m.f., "Hasan Sabbâh", a.e., XVI, 347-348.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

MÜSTANSİR-BİLLÂH el-ÜMEVİ

(bk. HAKEM II).

MÜSTANSİRİYYE MEDRESESİ

Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh
(ö. 640/1242)
tarafından Bağdat'ta inşa ettirilen
medrese.

Dört mezhep fıkhı yanında Kur'an, hadis ve tıp alanlarında da yüksek öğretim vermesiyle üniversite özelliği gösteren ilk müessese olarak kabul edilmektedir. Bağdat'ın en işlek bölümü olan Dicle'nin doğusunda Me'mûn Köprüsü'ne 100 m. kadar mesafede halife sarayının hemen yanında 625'te (1228) temeli atılan medresenin yapımı 630'da (1233) tamamlanmıştır. 5 Receb 631'de (6 Nisan 1234) Halife Müstansır-Billâh'ın da iştirak ettiği ve dönemin ünlü şairlerinin medreseyi öven şiirler okuduğu, kuruluşunda emeği geçenlere, medrese hocalarına hil'atler giydirildiği, devlet ileri gelenleriyle halkın katıldığı muhteşem bir merasimle açılmıştır.

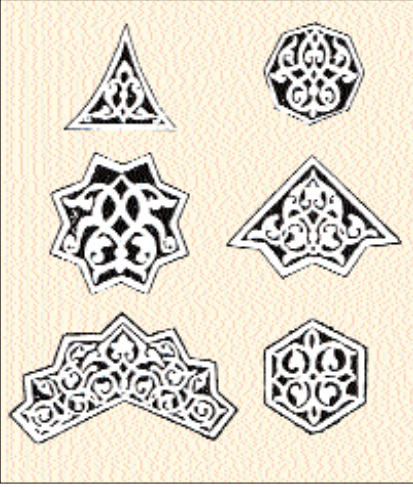
Müstansiriyye Medresesi kendine has planıyla ve ihtişamıyla İslâm mimarisinin en güzel örneklerinden biri olup sarayın malî işlerine bakan Müeyyedüddin İbnü'l-Alkamî nezâretinde yapılmıştır. Dört Sünî mezhebin her biri için bölümlerin yer aldığı yapının dikdörtgen planlı ve tuğladan inşa edilmiş eyvanları, odaları ve koridorları yine dikdörtgen bir avluyu çevreliyordu. 9-10 m. kadar yükseklikte ve iki katlı, uzunluğu eninin iki mislinden fazla olan bina kibleye dik olarak planlanmıştır. Uzunluğu kible duvarında 104,80 m., kuzeyde 105,50 m., genişliği batıda 44,20 m., doğuda köşedeki odalar dolayısıyla 48,80 metredir. Ortadaki sahanlık 62,40 x 27,40 m. genişliktedir. Sonradan iç avlunun ortasına suyu yer altı kanallarıyla Dicle'den getirtilen ve İbnü'l-Fuvatî'ye göre 668'de (1269) inşa edilen bir havuz yapılmış, bu su ayrıca bir başka kanalla medresenin arkasındaki çarşıya ulaştırılmıştır. Zaman zaman taşan Dicle'nin medreseye zarar vermemesi için nehrin bu kısmında bir set yapılmıştır.

Binanın kuzeye bakan kısmının ortasında 10,40 m. genişliğinde bir taçkapı vardır. Kapının hendesi bezemelerle süslü iç içe pervazlardan meydana gelen yayvan sivri kemeri içinde büyük bölümü orijinal olan tuğla üzerine kabartma kitâbe yer alır. İnce kıvrık dallar arasındaki on satırlık sülüs yazıda medresenin inşa sebebi, bânisinin adı ve onun için dua bulunur.

Girişin tam karşısında 21,50 m. uzunluğunda, 6,50 m. genişliğinde, ortadaki daha büyük üç kemerle avluya açılan uzun oda, mihrap olarak düzenlenmiş nişten de anlaşılacağı gibi mescid olarak planlanmıştır. Alt katta kibleye göre mescidin sağındaki bölüm Şâfiîler'e, solundaki bölüm Hanefîler'e tahsis edilmişti. Taçkapıdan girildiğinde sağdaki bölüm Hanbelîler'e, Hanefîler'in karşısına düşen soldaki bölüm ise Mâlikî mezhebi mensuplarına ayrılmıştı. Dikdörtgen avlunun dar kenarlarının ortalarında yer alan eyvanlardan doğudaki Hanefîler'e, batıdaki Şâfiîler'e aitti. Avluya açılan eyvanların genişliği 6 m., uzunluğu 7,80 m. olup tavanları iki katın yüksekliğine ulaşmakta ve cephesi bina seviyesini biraz aşmaktaydı. Her katta otuz dokuz küçük oda, ayrıca orta büyüklükte birkaç oda ile çeşitli ölçülerde çapraz tonozlu çatısında ışık ve hava için penceresi olan yüksek tavanlı on iki büyük oda bulunmaktaydı. Girişin sağında ve solunda motifli tuğlalarla süslenmiş avluya açılan birer küçük eyvanın hemen yanlarından iki, mescidin sağ ve solundan iki, Şâfiî eyvanının iki yanındaki odalardan sonra birer olmak üzere zeminden üst kata çıkmak için altı adet merdiven mevcuttu. Buradan avluya bakan pencerelerden ışık alan revak şeklindeki koridorlara çıkılırdı. Öğrencilerin ikamet için yapılmış odaların kapıları bu koridora açılmaktaydı. Binanın doğu bölümünde Hanefîler'e tahsis edilen eyvanın

Müstansiriyye Medresesi'nin avlusundan bir görünüş

Müstansiriyye Medresesi'nin süslemelerindeki bazı desen örnekleri

arka kısmındaki dershane, muhtemelen kütüphane ve medrese idaresinin bulunduğu büyük salonların dar fakat iki kat yükseklikte girişleri, tavanında ışıklandırma ve hava için belli aralıklarla dört pencere açılmış tonozlu bir koridor bulunmaktaydı. Bu bölümde Halife Müstansır-Billâh'ın dersleri takip etmek istediğinde girdiği, binanın doğu duvarı dışından açılmış küçük bir kapı vardı.

Hanbelî ve Mâlikî mezhebine ayrılan köşelerde ders salonları dışında Şâfiî bölümünün tam köşesinde yer alan büyük odalar muhtemelen dârülhadis, yanlarında ise daha küçük yaşta öğrencilerin ders gördüğü ve kıraat sesli yapıldığı için diğer iki eyvanın aksine avluya değil dışa bakan dârülkur'ân bulunmaktaydı. Medrese gürültüye, soğuk ve sıcağa karşı 2 metreyi aşan dış duvarlarla çevrilmişti. Eyvanların tonozlu tavanları küçükklü büyüklü yıldız ve bitki motifleriyle bezenmiştir.

Binanın dış duvarında kabartma geometrik motiflerin bir dekor oluşturduğu tuğlalar kullanılmıştır. Dış cephede bilhassa Dicle'ye bakan yüzde büyük kuşak halinde yazılar bulunur. Bunların önemli bir kısmı Sultan Abdüaziz zamanında 1865'te yenilenmiştir. Medrese, genel olarak ince bir sanatla işlenmiş geometrik ve bitkisel motifli tuğlaların güzel bir dekor oluşturacak şekilde duvarlarda, kapı ve pencere pervazlarında dizilmesiyle tezyin edilmiş, süslemede kireç ve sıva kullanılmamıştır.

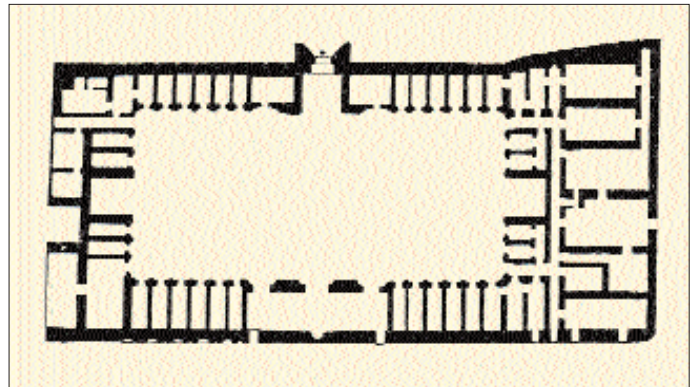
Müstansiriyye Külliyesi'ni oluşturan bölümlerden dârülhadis, dârülkur'ân ve kütüphane medrese bünyesi içindeydi. Ancak dârüttib (bîmâristan) medrese yakınında yapılan bir eyvanda ve altındaki sofa da bulunuyordu. İbnü'l-Fuva'tî bu eyvanın 633'te (1235-36) tamamlandığını, burada bir tabibin talebeleriyle oturup tıp ilmiyle meşgul olduğunu ve hastaları muayene ettiğini yazar; eyvanın duvarındaki su saati hakkında da bilgi verir (*el-Havâdişü'l-câmi'a*, s. 79). Vakıf senedinde hastalar için ilâç teminiyle ilgili nottan tesiste bir eczahanenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında bir de hamam yapılmıştı. Bunların tam yerleri ve yapıları hakkında kesin bilgi yoktur.

Halife Müstansır-Billâh'ın kütüphaneye 160 deve ile taşınan 80.000 cilt kitap bağışladığı rivayet edilmektedir. Burada yiyecek ihtiyaçları yanında 10 dinar aylık maaş alan bir hâzinü'l-kütüb, 3 dinar maaş alan bir müşrif ve 1 dinar maaş alan bir münâvil çalışmaktaydı. Kütüphaneden yararlanmak isteyenlere ödünç kitap verilebiliyordu. Hâzinü'l-kütübler arasından medrese hakkında bilgi veren İbnü'l-Fuva'tî ile İbnü's-Sâî gibi (İbnü'l-Kayserânî, IV, 1469, 1493; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1554) ilim adamları da çıkmıştır.

Dört büyük Sünnî mezhebe vakfedilen medresenin bu mezheplere ait bölümlerinin her birinde bir müderris, dört müid ve altmış iki fıkıh öğrencisi (fakih) mevcuttu. Böylece medresenin bu dalda yüksek öğrenim gören 248 öğrencisi bulunuyordu. Bunların yeme içme ve yurt ihtiyaçları karşılanıyor ve kendilerine aylık 2 dinar burs veriliyordu. Müderrislerin maaşı 12 dinar olup ayrıca misafirlerinin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar erzak tahsis edilmekteydi. Müderris olmadığı zaman dersleri daha sonra asaleten bu göreve getirilebilen nâibler yürütürdü. Her müderrisin dört müidi vardı. Bunların maaşları aylık

3 dinardı. İbn Battûta'nın anlattığına göre müidler, ahşaptan küçük bir kubbe altında üzerinde yaygılar bulunan kürsüde ders veren müderrisin iki yanında oturur, hocanın anlattığı dersleri daha sonra öğrencilerle müzakere ederlerdi (*Seyahatnâme*, I, 244-245). Vakfiyyeye göre dârülkur'ânda otuz yetim çocuğa Kur'an dersi veren ve ayda 3 dinar maaş alan bir şeyhül-kırâat ile 1 dinar 20 kırat maaş alan bir müid bulunmaktaydı. Öğrencilerin günlük yiyeceği karşılanıyordu, ayrıca her birine aylık 13 kırat 1 habbe harçlık veriliyordu. Dârülhadiste on öğrenciye haftada üç gün (cumartesi, pazartesi ve perşembe) hadis dersi veren ve aylık 3 dinar maaş alan bir şeyhül-hadis ile 2 dinar 10 kırat aylık alan iki kâriü'l-hadis görevliydi. Buradaki öğrenciler de aylık 13 kırat 1 habbe burs alırdı. Dârüttibda bir doktor ve on tıp öğrencisi mevcuttu. Bunların dışında medresede bir nahiv ve bir riyâziyye müderrisi bulunmaktaydı. Medresenin yirmi dokuz kişilik öğretim kadrosu ve toplam 298 öğrencisi vardı. Ayrıca mürettipler, imam ve müezzinler, aşçılar ve diğer hizmetliler vardı. Medrese bir nâzir başkanlığında murâkabe görevi yapan bir müşrifle bir kâtibin görev aldığı vakıf mütevellî heyeti tarafından yönetiliyordu.

Müstansiriyye Medresesi, Hülâgû (656/1258) ve Timur'un (795/1392, 803/1401) Bağdat'ı işgali dönemlerinde olduğu gibi zaman zaman öğretime ara vermek zorunda kalmıştır. Bu dönemlerde âlimlerin bir bölümü Suriye, Hicaz ve Mısır'a gitmiş ve öğretim kadrosu zayıflamıştır. Ayrıca Timur, Bağdat'taki ulemâ ve sanatkarlardan bir kısmını Semerkant'a götürmüştür. Daha sonraki devirlerde medrese yavaş yavaş fonksiyonunu yitirmiş, yapı Kanûnî Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı fethi sırasında Tekelü tâifesi tarafından askerî amaçlarla kullanılmıştır. Medresenin ilmi amaçlar için kullanılmasıyla ilgili son bilgi 1081 (1671)

Müstansiriyye Medresesi'nin planı

yılına aittir (Nashabe, s. 99). Ardından medrese han, gümrük, depo olarak ve askerî maksatlarla kullanılmıştır. 1973'te başlanan restorasyon çalışmasından önce çekilen resimlerde avlusunda hâlâ toprak görülmektedir. Bu tarihten sonra başlayan imar sırasında medrese eski planına göre yeniden restore edilmeye çalışılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiretü'l-huffâz* (nşr. Hamdî Abdülmecid es-Selefi), Riyad 1415, IV, 1469, 1493; İbnü'l-Fuâtî, *el-Havâdişü'l-câmi'a* (nşr. Mehdi en-Necm), Beyrut 1424/2002, s. 58, 59, 60, 61, 78, 79; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXIII, 167, 379; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 244-245; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1554; Nâci Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansiriyye*, Kahire 1396/1976, I, 25 vd., 30 vd., 33, 34, 35, 36, 37, 41 vd., 57 vd., 79 vd., 185, 217 vd., 229 vd., 277 vd., ek., 4, 5, 6 vd.; II, 293 vd., 311 vd., 329 vd., 403 vd., 497 vd.; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul, ts. (Damla Yayınevi), bk. İndeks; Sami al-Sakkâr, "The Mustansiriyyah Madrasah and its Role in Islamic Education", *Arabic and Islamic Studies* (ed. R. Bidwell – G. R. Smith), London 1983, s. 120 vd.; Hisham Nashabe, *Muslim Educational Institutions*, Beirut 1989, s. 24, 41 vd., 57 vd., 61 vd., 78 vd., 91 vd., 99, 102 vd.; Gâzi Receb Muhammed, *el-İmâretü'l-'Arabiyye fi'l-'aşri'l-İslâmî fi'l-'Irâk*, Bağdad 1989, s. 261 vd.; C. Avvâd, "el-Medresetü'l-Müstansiriyye bi-Bağdâd", *Sumer*, I/1, Bağdad 1945, s. 76 vd.; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansiriyye", a.e., XIV/1-2 (1958), s. 30 vd.; V. Strika, "The Islamic Architecture of Baghdad", *Annali*, XLVII/suppl. 52 (1987), s. 65, 66, 67, 68, 69, 70, lv. 16^a, 16^b.

SÂMÎ ES-SAKKÂR – NEBİ BOZKURT

MÜSTA'RİB

(المستعرب)

İslâm hâkimiyeti
ve etkisi altında kalan
Endülüs hıristiyanları.

Sözlükte "Araplaşmış, Arap gibi görünen" anlamındaki **müsta'rib** kelimesi, Araplaşan hıristiyanları böyle bir değişime uğramayan kuzeydeki hıristiyanlardan ayırmak için -tahkir edici bir vurgu da içerecek biçimde- İspanyol kaynaklarına girdiği **mozarap** (muzaraves, muztarabes, moçarabes, mozarabos) şeklinde bütün tarihçiler tarafından kullanılmıştır.

Gelenekçi İspanyol tarihçileri, Endülüs hıristiyanlarını bazan kendi dinlerini ve değerlerini kahramanca koruyan yurt sever İspanyol milliyetçileri, bazan da İslâm hâkimiyetinin mağdur duruma düşürdüğü bir topluluk olarak takdim etmekteyse de bu, gerçekleri saptıran bir görüştür. Çünkü müslüman yöneticileri, İslâm hukuku-

na göre hıristiyan azınlığa da yahudiler gibi Ehl-i kitap muamelesi yapmışlar ve onlara da kendi dinlerini muhafaza etme hakkı tanımışlardır; dolayısıyla ehl-i zimme özel statüsünde bulunan hıristiyanların din değiştirmeye zorlanmış olması söz konusu değildir. Her türlü ferdî ve içtimai hakları güvence altına alınan müsta'riblerin Endülüs Emevîleri döneminde "kûmis" (> Lat. comes) denilen ve kendileri tarafından seçilip devlete karşı cemaati temsil eden önderleri vardı. Aralarındaki ihtilâflara, kayıtlarda "kâdi'n-nasârâ / kâdi'l-acem" adıyla geçen hâkimler bakıyordu. Müsta'ribler, hıristiyan inançlarına sahip çıkmakla beraber zamanla müslüman toplumuna büyük ölçüde entegre oldular ve Arap isimleri almanın dışında mahallî İbero Romans dillerin yanı sıra, hatta onlardan daha fazla Arapça kullanır hale geldiler. Gençlerin Arap edebiyatına, düzgün ve akıcı bir Arapça konuşmaya olan tutkuları IX. yüzyıl ortalarında bütün hıristiyan dünyasının dikkatini çekecek düzeydeydi. Yeme içme, giyim kuşam, ev düzeni gibi hususlarda da müslümanlar örnek alınıyordu; o kadar ki aristokrat aileler arasında erkek çocukların sünnet ettirilmesi âdeti dahi yaygınlaşmaya başlamıştı. Müsta'ribler kuzeydeki hıristiyan krallıklarına ait topraklara göçtükten sonra da uzunca bir süre bu hayat tarzını sürdürdüler. Müslümanlarla yaptıkları antlaşmalar çerçevesinde dinlerini muhafaza eden, fakat sosyal yaşantılarında gittikçe Araplaşan yerli müsta'riblerin yanında kendi istekleriyle kuzeydeki topraklardan gelip Endülüs'e yerleşen yeni müsta'ribler de vardı.

Müsta'ribler arasında İslâm dininin yayılması konusu değişik görüşlerin ileri sürülmesine yol açmıştır. R. Bulliet, şahıs isimleri üzerinde yaptığı araştırmalardan hareketle İslâmlaşma'nın tederici bir şekilde gerçekleştiği tesbitinde bulunmuştur. Ona göre X. yüzyılın ortalarında Endülüs toplumunun yarısı hâlâ hıristiyanlardan oluşuyordu; ancak İslâmlaşma XI. yüzyılın başlarından itibaren daha hızlı bir seyir takip etti. Aralarında Bulliet'in de yer aldığı bazı Amerikalı tarihçilerin yanı sıra söyleyen bir kısım İspanyol araştırmacı ise yapısal dinî ve politik sebeplerle Endülüs'te İslâmlaşma'nın VIII. yüzyılda ve aynı süreçte toptan gerçekleştiği görüşündedir. Onlara göre bu husus açıklanırken, müslümanların İber yarımadasına girişleri sırasında özellikle şehirlerden ve anayollardan uzak yayşayanlar gibi yerli halkın bir bölümünün henüz tam anlamıyla hıristiyanlaşmamış olduğu ve Mikel

de Epalza'nın işaret ettiği gibi fetih sonrasında piskopos sayısındaki aşırı azalma sebebiyle vaftizlerin yapılamaması yüzünden hıristiyan topluluklarının varlıklarını sürdürmede ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kaldığı, neticede bu iki durumun toptan İslâmlaşma'ya yol açtığı göz ardı edilmemelidir. Ancak fetih sırasında yerli halkın bir bölümünün henüz putperest olduğu doğru ise de piskopos sayısı ile ilgili görüş hatalıdır. Çünkü müslüman hâkimiyetinin ilk yüzyıllarında Kurtuba (Cordoba), İşbiliye (Sevilla), Tuleytula (Toledo), İlbîre (Elvira), Mâride (Merida), Sarakusta (Saragoza) ve Mâleka (Malaga) gibi önemli yerleşim merkezlerinde piskoposların bulunduğu dair kayıtlar mevcuttur. Esasen Emevî idarecileri müsta'riblere dikkat çekici bir müsamaha göstermişlerdir. Bu müsamaha çerçevesinde müslümanlarla hıristiyanların bir arada yaşama irade ve tecrübesi, IX. yüzyılın ortalarında müslümanların toplu olarak bulunduğu yerlerde ve daha çok cami önlerinde küfürlü ifadelerle İslâm dinine ve Hz. Muhammed'e saldıran Kurtuba fedailerinin gibi bağnaz grupların faaliyetleri dışında pek zedelenmemiştir. Fakat bu toplumsal âhenk, XI. yüzyıl sonlarından itibaren özellikle de Murâbitlar ve Muvahhidler'in Endülüs'e geçmesiyle kısmen değişmeye başladı. Bu yeni süreçte müslüman ve hıristiyan devletler arasında birbiri ardına meydana gelen savaşlar sebebiyle kuzeye doğru gittikçe artan oranda bir müsta'rib göçü yaşandı. Öte yandan müsta'riblerin hıristiyan krallıklarla ilişkilerini arttırmaları ve Endülüs müslümanları aleyhine genişlemeleri sırasında onlara lojistik destek vermeleri üzerine bu cemaati bertaraf etmeye yönelik bazı uygulamalar yapıldı. Meselâ Murâbitlar tarafından Gırnata'da bir kilise yıkıldı; 1126'da kalabalık bir müsta'rib cemaati, bir yıl önce Aragon Kralı I. Alfonso'nun gerçekleştirdiği bir sefere verdikleri destek sebebiyle Kuzey Afrika'ya sürüldü. Bu süreç Endülüs'teki müsta'rib varlığının büyük ölçüde ortadan kalkmasıyla sonuçlanmıştır.

Müsta'ribler Endülüs'teki kültürel faaliyetlere iştirak ettiler. Onlardan bazılarının Dioscorides'in *Materia medica*'sının tercümesine, Piskopos Recemundus'un II. Hakem döneminde *Calendar of Cordova*'nın (*Kitâbü'l-Envâ*) telifine önemli katkıları oldu. Müsta'ribler birden fazla dil bildiklerinden diplomatik faaliyetlerde görevlendirildiler. Müslümanların Rebî' b. Zeyd dedikleri Piskopos Recemundus önce Germen İmparatoru I. Otto'nun (Büyük) sarayına, ardından III. Abdurrahman dö-